

Jødiske flygtninge på forlægningen Helsjön, Sverige 1944.

'Et broget, sammensat trossamfund'

'Et broget, sammensat trossamfund' - identitetsmæssige problemstillinger i det dansk-jødiske samfund 1943-48

I oktober 1943 knyttedes båndene fastere mellem de danske jøder og Frihedsbevægelsen, ja hele det danske folk. Det var virkelig en stor redningsaktion, en redningsdåd, som måske ikke er udført bedre i noget andet land.¹

Af Louise Olsen

Således talte Frode Jacobsen ved Jødisk Ungdomsforenings frihedsfest i maj 1946, og citatet afspejler den nationale fortælling, som de danske jøder skulle forsøge at passe ind i ved hjemkomsten efter deres eksil i Sverige. Dette var imidlertid ikke ligetil grundet deres særskilte oplevelser og fysiske adskillelse fra hjemlandet.

Besættelsen repræsenterede et brud i den dagligdag, det jødiske samfund førte i Danmark, da de dansk-jødiske borgere blev påtvunget flugt og deportation. Nærværende artikel undersøger identitetsmæssige problemstillinger i den dansk-jødiske menighed i denne kontekst i tiden 1943-48. Herunder hvordan eksilet påvirkede forholdet mellem de grupperinger, der kan identificeres i det jødiske samfund – dvs. de gamle dansk-jødiske slægter, immigranterne fra Østeuropa, de "statsløse" og Machsike Hadas – og disses indbyrdes forhold i eksilet 1943-1945 og efterfølgende i 1945-1948.

Der har naturligvis været flere grupper i det jødiske samfund, og analysen er ikke udtømmende i forhold til jødisk identitet, men disse overordnede grupperinger havde divergerende holdninger til, hvad det ville sige at være jøde i Danmark i 1940'erne,

og tjener derfor som eksempler på de mange forskellige anskuelser internt i samfundet.

Undersøgelsen er foretaget på baggrund af kilde-materiale fra Mosaisk Trossamfunds arkiv og andet trykt materiale.

Grupperinger i det dansk-jødiske samfund

Det Mosaiske Troessamfund havde i 1940'erne en op mod 300 år lang historie i Danmark, som var præget af en gradvis integrationsproces. I midten af 1900-tallet kan der udpeges tre store subgrupperinger inden for det jødiske samfund, hvoraf den første gruppe havde levet i Danmark siden 1600- og 1700-tallet. Størstedelen heraf var så velintegrerede i dansk erhvervsliv og gennem ægteskaber med ikke-jødiske danskere, at nogle har betegnet dem som tæt på assimilerede. De befandt sig typisk i den højere middelklasse, hvor mange var beskæftiget i erhverv som advokater, læger og direktører. Omkring år 1940 udgjorde de 1.600 personer svarende til omtrent en fjerdedel af de dansk-jødiske borgere. Indvandringen fra 1882 til 1920 fra blandt andet Rusland og Polen havde medført en anden gruppering. De indvandrede østeuropæiske jøder blev

¹Et broget, sammensat trossamfund'

af de gamle dansk-jødiske slægter anset som mere knyttede til traditionel jødisk kultur og tradition, og de tilhørte typisk arbejderklassen med et stort antal skræddere og skomagere. De udgjorde et antal på 3.400 personer svarende til omtrent halvdelen af det jødiske samfund. Anden generation af disse var på vej til at blive godt integreret i det danske samfund omkring år 1940, men ægteskaber mellem de to grupper forekom sjældent.²

Den sidste gruppe af jøder i Danmark under besættelsen udgjordes af en meget forskellig gruppe indvandrede jøder, som var flygtet fra nazismen i Tyskland, Østrig, Tjekkoslaviet. De var omkring 1.500 personer, hvoraf omkring 500 var unge landbrugselever fra Tyskland på midlertidigt ophold på vejen til Palæstina.³

Mosaik Troessamfund var repræsentant for disse forskellige grupper og dertilhørende divergerende holdninger, og ikke alle følte, at ledelsen var repræsentativ for det dansk-jødiske samfund. Særligt indvandringen havde medført andre holdninger til den i høj grad integrationsvenlige linje i Mosaik Troessamfund. De mange foreninger, der beskæftigede sig med jødisk kultur eller zionismen, er blandt andet udtryk for de forskelligartede holdninger.⁴ Den senere overrabbiner Marcus Melchior omtaler netop disse interne modsætninger inden for samfundet i medlemsbladet *Jødisk Orientering* i marts 1946:

Det er os bekendt, at vort trossamfund i mere end én henseende er broget sammensat, at der snart sagt findes lige så mange opfattelser, som der er mennesker, at ortodokse og liberale, zionister, pro-palæstinensere, antizionister og mange andre "ister" hver for sig har deres uforbederlige mening om tingene.⁵

Ud over immigrantkategorierne fandtes der den lille ortodokse gruppe Machsike Hadas (Troens Fast-

holdere), der var udbrudt fra trossamfundet i tiden omkring 1912. Gruppen var mere traditionalistisk orienteret i religiøse spørgsmål, og det harmonerede ikke med trossamfundets mere kompromissøgende tilgang til religion.⁶

Forholdet mellem Machsike Hadas og Mosaik Troessamfund har siden gruppens udskillelse været præget af adskillelse og religiøse uenigheder grundet MH's strengere krav til religiøs praksis, som artiklen nærmere vil beskrive. En del medlemmer af Machsike Hadas er vedblevet at være medlemmer af trossamfundet, og flere har også været repræsenteret i Delegeretforsamlingen og i Repræsentantskabet. I 1960 havde gruppen 159 medlemmer.⁷

Ledelsen af Mosaik Troessamfund, benævnt Repræsentantskabet, blev traditionelt varetaget af samfundets mest betydningsfulde og rigeste slægter, og i 1940'erne var der ikke ændret nævneværdigt ved dette forhold trods ændringer i samfundets sammensætning grundet indvandringen østfra.⁸

Formanden var fra 1930 højesteretssagfører C.B. Henriques – en myndig mand med stærke holdninger.⁹ Repræsentantskabets andre medlemmer inkluderede næstformanden Karl Lachmann, dr. med. Adolph Herman Meyer, der stod for stiftelserne og deres ældre beboere, overretssagfører Moritz Oppenheim, grosserer Benjamin Slor, der var Repræsentantskabets kendte zionist, grosserer Moses Metz og dr. Mogens Nathan. Sekretæren for både Delegeretforsamlingen og Repræsentantskabet var Arthur Henriques, som havde fungeret som trossamfundets sekretær siden 1915.¹⁰

Flugten

De dansk-jødiske borgeres position i Danmark ændrede sig brat i sensommeren 1943. Ledelsen af trossamfundet havde siden 9. april 1940 håndteret den tyske besættelse ved at fraråde at skabe opmærksomhed omkring den jødiske tilstedeværelse i landet og fraråde alle slags initiativer, som af besættelsesmagten kunne opfattes som provokation.

²Et broget, sammensat trossamfund'

Mødeaktivitet og medlemsbladet *Jødisk Samfund* blev eksempelvis indstillet for at forhindre, at besættelsesmagten skulle have mulighed for at skabe et propagandamæssigt påskud om et såkaldt ”jødeproblem” i Danmark, og for ikke at besværliggøre centraladministrationens arbejde i forhold til at afværge overgreb mod de jødiske borgere.¹¹

Efter samarbejdspolitikens ophør i august 1943 blev aktionen mod de dansk-jødiske borgere fastsat til 1. oktober, men flere med viden om det forestående, herunder den tyske gesandt Georg Ferdinand Duckwitz, advarede via danske politikere det jødiske samfund og dets ledere, så langt de fleste havde mulighed for at flygte til Sverige.¹²

Flugten fra deportationsplanerne startede 28. september og gik over Øresund. Selve flugten var improviseret og farefuld, og 47 mennesker døde i forbindelse med aktionen.¹³ Et antal på 472 mennesker undslap ikke til Sverige, men blev i stedet deporteret til Theresienstadt.¹⁴

Indkvartering i Sverige

De dansk-jødiske flygtninge udgjorde et antal på op mod 8.000 i Sverige (inklusive ikke-jødiske ægtefæller), og de blev spredt rundt i landet på såkaldte forlægninger, som den svenske socialstyrelse indrettede. Forlægningerne kunne ofte syne som et eksklusivt opholdssted på svenske herregårde og sommerpensionater, der blev brugt til formålet, men forplejningen og de sanitære forhold til de mange flygtninge var ofte kritisable. Det var ikke muligt at forlade forlægningerne, medmindre en svensk statsborger garanterede for flygtningens økonomiske underhold, eller ved en aftale om fast arbejde og bopæl. Det var et fåtal af de mange flygtninge, der havde kontakter i Sverige med mulighed for dette, men efterhånden fik de danske flygtninge arbejde og bopæl. I december 1943 var der til eksempel 44 danske forlægninger, hvor 2.567 danske jøder var indkvarteret.¹⁵

Ledelsens opgaver

Under disse ekstraordinære forhold fortsatte Mo-saisk Troessamfunds ledelse med at varetage de forpligtelser og opgaver, som var mulige under omstændighederne. Den 29. september havde repræsentanterne givet en fuldmagt til højesteretssagfører H.H. Bruun, for at han kunne varetage trossamfundets interesser i Danmark, mens de var væk.¹⁶

Ledelsen var fra oktober 1943 ligesom de andre flygtninge spredt i hele landet og havde ikke mulighed for at forvalte økonomiske forhold i Sverige. På møderne blev der i stedet diskuteret strategi for hjemkomsten og mulige ændringer i struktur og administration af trossamfundet.

Det første møde i Sverige fandt sted 17. november 1943, blandt andet på foranledning af, at repræsentanterne skulle tage stilling til, hvad der skulle gøres ved synagogens toraruller, der uden instruks fra ledelsens side var blevet smuglet til Sverige. Repræsentanterne fandt det ikke til at være deres opgave at betale regningen til speditørfirmaet, der havde fragtet inventaret over. De benævnte samtidig handlingen som et ”kup” og rådede til ikke at åbne kasserne. Private ejendele blev dog omdelt til deres retmæssige ejere, mens synagogens inventar blev pakket ned og opmagasineret.¹⁷ Hændelsen afslører trossamfundets tydeligt hierarkiske struktur, hvor selv undtagelsestilstand ikke retfærdiggjorde initiativer, som ikke var koordineret med ledelsen.

Kilderne vidner om, at ledelsen beskikkede Marcus Melchior som fungerende ”rabbiner for forlægningerne”¹⁸ med beføjelse til at rejse rundt til de dansk-jødiske enklaver i Sverige. Dette var en nødvendighed, fordi overrabbiner Friediger befandt sig i Theresienstadt.¹⁹ Repræsentantskabets forhold til religiøse spørgsmål fremgår af Henriques’ senere beskrivelse fra 1956:

De religiøse problemer spillede ingen større rolle for os. Det kunne præsten og forstanderskabet klare, men repræsentantskabet

¹Et broget, sammensat trossamfund

lyttede til de religiøse spørgsmål, der kom op, uden at blande sig i dem, med mindre forstanderne var uenige, eller de tangerede borgerlige spørgsmål.²⁰

En 'jødisk' fond?

Efterfølgende møde blev afholdt på efterspørgsel fra trossamfundets advokat, højesteretsagfører H.H. Bruun, den 13. december 1943 i Malmø, om trossamfundets økonomiske anliggender. Det blev foreslået af næstformand Karl Lachmann at oprette en fond til nytte ved hjemkomsten til Danmark. Denne skulle finansieres ved en afgift på 10 % af de hjemvendtes (de, som besad en større kapital) formue til at refundere beløb fra private og firmaer, som havde hjulpet flygtningene økonomisk, og til restituering af trossamfundets legatmidler. Lachmann berettigede fonden således:

Det var den enestående hjælp, der på alle måder var ydet i Danmark, der havde muliggjort redningen, og det måtte ikke med nogen ret kunne siges, at flygtningene havde unddraget sig den naturlige pligt, de havde til at yde væsentlige bidrag til de meget betydelige udgifter, flugten havde medført.²¹

Baggrunden for forslaget om fonden var blandt andet, at Bruun havde rapporteret om "misstemning"²² i forhold til, at trossamfundet ikke havde stillet samme store beløb til rådighed for flygtningene, som firmaer og privatpersoner havde.

C.B. Henriques havde i dagene op til aktionen forhandlet med Udenrigsministeriets departementschef om, hvordan man kunne forhindre aktionen mod de dansk-jødiske borgere. Da spørgsmålet om mulig internering fra dansk side blev stillet fra departementets side sammen med et forslag om at tilbyde løsepenge for at forhindre deportation, reagerede Henriques angiveligt med spørgsmålene: "Hvordan kunde man tænke sig at arrestere danske borgere, og hvad var den forbrydelse, for hvilken der skulle betales løsepenge?"²³ Henriques havde

en tydelig opfattelse af, at de jødiske borgere var ligeberettigede medborgere, og han forventede folgeligt de danske myndigheders beskyttelse.²⁴ Lachmanns forslag om en fælles fond, om hvilken "Der herskede enighed om, at tanken var sund og fortjente at gennemføres",²⁵ viser et skifte i ledelsens identitetsforståelse. I stedet for at det opfattes som selvfølgelig, at staten beskytter sine borgere, er det blevet en "naturlig pligt", at trossamfundet som institution selv skulle finansiere flugten motiveret af taknemmelighed for det danske folks hjælp.

Antisemitisme i Sverige?

Michael Mogensen har i sin artikel "Det danske flygtningesamfund i Sverige og 'Jødespørgsmålet' 1943-45" peget på, at antijødiske opfattelser trivedes i bedste velgående i flygtningesamfundet, særligt i forhold til administration af det danske flygtningekontor i Sverige ledet af Stephan Hurwitz, som var af jødisk afstamning.²⁶ Dette bærer min empiri også præg af.

Kilderne bevidner, at antisemitisme var en nærværende problematik i eksilet. Blandt andet tog det danske gesandtskab emnet op foranlediget af rygter i det danske politikorps, der under modstandsbevægelsen blev uddannet i Sverige til at blive indsat ved befrielsen: "Det siges mig, at der skal have ytret sig en del antisemitisme i politikorpset; muligvis har dette forbindelse med det ringe antal jødiske deltagere.",²⁷ som den danske gesandt skrev til C.B. Henriques i juni 1944.

Ledelsens reaktion på henvendelsen fremgår af en skrivelse fra en af repræsentanterne, der besøgte politiforlægningen i Håtunaholm: "Jeg fik ikke direkte drøftet spørgsmålet om antisemitisme, men af hele tonen deroppe fik jeg faktisk indtrykket af, at dette problem aldeles ikke spillede nogen rolle."²⁸ At han end ikke forhørte sig om sagen, viser en vis berøringsangst fra ledelsens side.

En anden henvendelse fra februar 1945 videresendt fra det danske gesandtskab til formand Henriques bærer tydeligt præg af antisemitiske udsagn, og ge-

²⁰Et broget, sammensat trossamfund'

sandten fremhæver: ”Brevet til mig er en gentagelse af, hvad man har hørt til stadighed.”²⁹ I henvendelsen beskriver en politisk flygtning ”en stadig mere omsiggribende opposition mod jøderne.”³⁰ Han insisterer på, at han ikke selv er antisemit, men beskriver herefter det problematiske i, at jødiske borgere besad stillinger på flygtningekontoret, og at de på den måde angiveligt kunne hjælpe hinanden med at holde sig bort fra polititjenesten. Han beskrev stemningen i den danske eksilbefolkning således:

[...] for, siger man, ikke nok med, at jøderne har tilrevet sig al magt inden for Flygtningeadministrationsen – men hvad berettiger dem hertil? De er jo kun flygtet, fordi de var jøder – og af alle de mennesker, jeg har talt med, er der ingen, der kendte nogen jøder, der har eller deltager i den direkte kamp mod undertrykkerne.³¹

Der forekommer intet specifikt i Repræsentantskabets referater om disse rygter. I august 1944 konstateredes det efter besøget i politiforlægningen, at ”Rygterne om antisemitisme i korpserne er urigtige”,³² og herefter refereres der ikke til problematikken om antisemitisme i referaterne.

I en skrivelse til sekretær Arthur Henriques fra december 1944 fremgår repræsentanternes stilling til en række spørgsmål, herunder opførelsen i Sverige, hvor ”man fra begyndelsen havde hævdet, at jøderne burde optræde som danske, ikke som jødiske flygtninge”.³³ Opfordringen får den utilsigtede konsekvens, at ved at fraråde en særlig ’jødisk’ adfærd kommer ledelsen til at tillægge visse elementer i samfundet en negativ værdi af ’jødisk’. De kommer således til at reproducere fordomme om, hvad der kan betragtes som jødisk adfærd, mens hensigten derimod har været at imødegå antisemitisme.

Gruppen af deporterede i Theresienstadt

Samfundet var ikke kun opdelt med hensyn til indvandringsskategorier, men oplevede en ufrivillig

fysisk adskillelse fra 470 af deres trosfæller, som befandt sig i Theresienstadt i 20 måneder.

I november 1943 på Repræsentantskabets første møde i Sverige fremgår det af referatet, at der blev givet ”meddelelser om forholdene for de deporterede i Theresienstadt, herunder for mulighederne for at sende breve og gavepakker.”³⁴ Samfundet var opsplittet, og næsten alle var påvirkede af tab og savn. Senere overrabbiner Marcus Melchior beskriver det således i sine erindringer: “[...] just de til Theresienstadt deporteredes skæbne var den tungeste bekymring for os, der var kommet i sikkerhed til Sverige.”³⁵ Theresienstadt nævnes dog bemærkelsesværdigt få gange i Repræsentantskabets referater.

Der kan også tydes eksempler på, at der blandt de deporterede var en følelse af, at trossamfundet ikke gjorde nok for dem. Nogle følte sig glemt og forestillede sig, at de andre levede en behagelig tilværelse i Sverige. Følgende citat fra en deporteret, der skriver om sig selv i tredjeperson, vidner om splittelsen blandt de to grupper:

Apropos Sverige! Hvor har hans ”venner” været hjælpsomme! Et eneste kort fik han. Mon de tænkte på ham? Måske, en enkelt gang. Men det var langt vigtigere at gå i biografen og more sig.³⁶

Personen var en af dem, der følte sig skuffet over ikke at modtage breve og pakker for herigennem at få bekræftet, at han var savnet i Sverige.

Der var kontakt mellem trossamfundet og de danske myndigheder om Theresienstadt i forbindelse med besøg i lejren af repræsentanter fra Udenrigsministeriet og Sundhedsstyrelsen den 23. juni 1944, hvor samtlige repræsentanter plus sekretær Arthur Henriques modtog en kopi af den danske delegations fortrolige rapport. På Repræsentantskabets møde den 8.-9. august blev det fremhævet fra rapporten: ”Forholdene er væsentlig bedre end man havde formodet.”³⁷ Dette udsagn uddybes ikke i

³¹Et broget, sammensat trossamfund

referatet, men det har antageligt fungeret som en trøst for ledelsen, der har ønsket at tro på rapportens vurderinger af de materielle og sundhedsmæssige forhold i lejren, som tyskerne forskønnede til anledningen. Delegationen blev efterfølgende kritiseret for skildringen, der ikke var retvisende for de faktiske forhold og for ikke at stille sig kritisk over for tyskernes propagandaprojekt. Nogle af fangerne har således savnet anerkendelse for deres svære situation i lejren. En af repræsentanterne fra Røde Kors fortalte om rapporten og forløbet til Theresienstadtforeningen i 1955:

Ifald tyskerne ikke fik det indtryk, at besøget var en succes, måtte vi frygte, at besøget fik den modsatte virkning af det tilsigtede. [...] Kan De forstå, hvorfor den rapport, vi aflagde måtte forekomme Dem meningsløs og lidet stemmende med forholdene?³⁸

Personen følte, at han skyldte en forklaring til forningens tidligere fanger, for hvem problemstillingen stadig var aktuell ti år senere.

Problematikken omtales ikke i overrabbiner Friedigers erindringer fra 1946. Han omtalte derimod besøget af den danske delegation meget positivt: "Dette besøg styrkede os i bevidstheden om, at vi nok skulle komme hjem til vore kære, til Danmark, til vort hjem."³⁹ Fraværet af problemstillingen hos noglepersoner Friediger kan karakteriseres som tavshed om det konfliktfyldte forhold mellem trosamfundet og de danske myndigheder, som ikke havde evnet at beskytte de jødiske borgere.⁴⁰

Forholdet mellem Machsike Hadas og Mosaisk Troessamfund i eksilet

I København var de to gruppers indbyrdes forhold præget af en fysisk adskillelse med centrum omkring de to synagoger i hhv. Krystalgade og Ole Suhrs Gade. Et yderligere skisma har ligget i forholdet til jødisk identitet, som for MH i højere grad var rodfæstet omkring religion. For mange andre i trosamfundet har det identitetsmæssige tilhørsforhold

i højere grad handlet om en sekulær tilknytning til et kulturelt fællesskab med en særegen tradition og adfærd.⁴¹

I eksilperioden i Sverige fandtes der imidlertid ikke en fysisk adskillelse mellem de to jødiske grupper, idet i omegnen af 75-100⁴² medlemmer af Machsike Hadas sammen med yderligere 100 fra trossamfundet, som ikke var medlem af MH, var indkvarteret på forlægningen Helsing. ⁴³ Det påtvungne fællesskab med andre danske jøder, som ikke delte samme tilhørsforhold til religion og gruppeidentitet med MH, medførte konflikter mellem de to grupper.

Erik Hertz var 'Flygtningekontorets særligt delegerede i jødiske spørgsmål' og kom fra MT's søsterorganisation i Sverige, *Mosaiska Församlingen i Stockholm*. Han var ansvarlig for at vurdere ansøgninger om overflyttelse til Helsing. Machsike Hadas' rabbiner Jacobsen skrev i foråret 1944 et brev til forlægningsafdelingen, hvori han klagede over udvælgelseskriterierne, idet han mente, at nogle af beboerne ikke var ortodokse:

Det er os magtpåliggende, at de personer, der henvises til Helsing, virkelig er af en sådan støbning, at de passer ind i en ortodoks forlægning og kun sendes hertil, når de af trosmæssige grunde ikke kan trives andre steder.⁴⁴

Han betegnede nogle af disse personer som 'bundfald' og fremhævede: "I en tid, hvor så mange øjne er rettede mod vores trosfæller, er det af vital betydning for os, at der ikke skal kunne sættes en finger på den ortodokse forlægning, eller på personer, som udgår herfra."⁴⁵

Forlægningsafdelingen forklarede sig med, at de ikke havde begrundet deres valg i trosmæssige hensyn, men i 'ernæringsmæssige' hensyn til de personer, som holdt kosher-husholdning.

³⁸Et broget, sammensat trossamfund'

Den 30. oktober 1944 besøgte C.B. Henriques den ortodokse forlægning sammen med Marcus Melchior.⁴⁶ Besøget viser interesse fra Repræsentantskabets side, men det skal formentlig tillægges den lille overvægt af ortodokse, som var medlemmer af MT. Henriques er tydeligt uvant med de religiøse sædvaner og beskriver besøget, som om han er trådt ind i en anden verden:

Det var en oplevelse at se roen og stemningen her. Som et kloster. Alle sad de ubevægelige på stolene, gamle kvinder som Rembrandts malerier. Kun gik mændene til deres stille gudstjenester, som munkene i klosteret.⁴⁷

Beskrivelsen understøtter, at hans jødiske identitet hovedsageligt er forankret i det kulturelle i hans skildring af den religiøse stemning som en udefrakommende iagttager. Sammenligningen af stemningen med et kristent kloster vidner om graden af formandens integration i det danske samfund, og afstanden til den religiøse gruppe understreges yderligere i citatet:

Jeg talte så, og priste ånden i forlægningen og sagde, at det var de ortodokse man så på, fordi de var så anderledes end andre, og de gav et eksempel med deres adfærd, som betød såre meget for os alle.⁴⁸

Henriques' projicering af den ortodokse gruppe som 'de andre' er tydelig i citatet, og det giver et dybere indblik i dynamikken mellem de to grupper. Citatet, hvor Jacobsen fremhæver, at det er essentielt, at der ikke kan sættes en finger på den ortodokse forlægning, åbner for mulige fortilfælde af, at de er blevet holdt ansvarlige for at fremprovokere antisemitisme med deres 'anderledes' adfærd. Det vil også forklare Jacobsens direkte tone til forlægningsafdelingen, at MH følte sig under pres fra MT. Begge ledere opfatter det som centralt, at deres medlemmer opfører sig eksemplarisk for at imødegå antisemitisme, men de to ledere har forskellige løsningsmodeller. Hvor Henriques opfordrer til integration

og 'dansk opførelse', praktiserer Jacobsen og hans tilhængere i stedet en tilbagetrukket religiøs levevis, som bevarer gruppens jødiske særpræg. Disse to tilgange sat over for hinanden bliver tydelig i Henriques' beskrivelse som udefrakommende iagttager.

Kritik mod ledelsen

Repræsentantskabets gerninger og førte politik blev genstand for debat af trossamfundets medlemmer i eksilperioden.

I marts 1944 indgav formanden forslag til ordlyden af en historisk redegørelse for forhandlingerne med de danske myndigheder i tiden umiddelbart inden aktionen i oktober 1943.⁴⁹ Redegørelsen havde til hensigt at understrege, at repræsentanterne indtil 28. september 1943 blev forvisset fra myndighedernes side om, at de dansk-jødiske borgere ikke var i fare, og at ledelsen dermed ikke bar et ansvar i forhold til deportationen. Skrivelsen bærer således præg af en løbende kritik af ledelsen, som reagerede med denne form for forsvarsskrift.

Kritikken var oppe flere gange på ledelsens møder, og på et møde i august 1944 orienterede Marcus Melchior om forskellige kritiske stemninger rundt omkring på forlægningerne, som han havde fået vished om grundet sit virke som rejsende rabbiner. Det drejede sig særligt om repræsentanternes virke i den sidste tid inden aktionen, misstemning mellem danske og "fremmede" jøder og bekymring for tiden efter hjemkomsten. Melchior foreslog at sende en 'skriftlig redegørelse' rundt. Dette blev afvist af formand Henriques, og Melchior kunne heller ikke bemyndiges til at videregive en erklæring.⁵⁰ De 'fremmede jøder' må antages at referere til de statsløse, hvad underbygges med følgende citat af Henriques:

Jeg forudsagde en zionistisk-kommunistisk opposition af særlig de statsløse mod Repræsentanterne. Næstformanden har skildret for mig en mindefest i Malmø, hvor han blev nødet – mod sin vilje til at holde foredrag. Stemningen var ham imod, særlig hørte

⁴⁶Et broget, sammensat trossamfund'

han dem tale om, at Repræsentanterne flygtede og lod de gamle i Stiftelserne tilbage.⁵¹

Henriques udpegede de statsløse til at være i særlig opposition mod ledelsen og beskrev dem som zionistiske kommunister. Henriques nærede hverken kommunistiske eller zionistiske sympatier, og han forsøgte derved at lægge afstand til disse elementer ved at udpege de statsløse som 'de anderledes', der besad disse, i hans optik, ikke-attråværdige egenskaber.

Der er ikke noget, der tyder på, at ledelsen var villig til at behandle kritikken i en større kreds, men på et møde den 22. oktober 1944 mellem delegerede, formanden og sekretæren blev kritikken mod ledelsen igen bragt op. Kritikpunkterne fremførtes som:

[...] om Repræsentanterne havde gjort tilstrækkeligt for at advare medlemmerne (og navnlig Stiftelsernes beboere), om kapital burde være blevet stillet til disposition til flugten, om forholdet mellem danske og statsløse, om modsætningerne mellem assimilationsstendenserne og den mere jødiske linje.⁵²

Delegeretforsamlingen er en større repræsentativt valgt forsamling, der havde adgang til trossamfundets øverste ledelse og efter retningslinjerne i princippet havde ret til at påvirke ledelsens beslutninger. Ledelsen har således vurderet det til at være det rette forum at tage kritikken op i, så samfundet kunne se fremad:

Man havde det indtryk, at alle var taknemlige for mødets afholdelse, og at man – trods uenighed om et og andet – var indstillet på i fællesskab at arbejde for trossamfundets fremtid.⁵³

Hjemkomsten

Netop arbejdet for trossamfundets fremtid blev centralt for ledelsen i efterkrigstiden. Samfundet kom hjem til logistiske og økonomiske udfordringer, for selvom nogle kom hjem til en intakt bolig, der var

bevaret med hjælp fra bl.a. Socialtjenesten, var det langt fra alle, der umiddelbart havde et sted at bo. 1.534 tidligere flygtninge, hvoraf 90-95 % var jøder, måtte i stedet bo på en dansk forlægning, inden de fik et hjem.⁵⁴

Fonden, som ledelsen brugte meget tid på at debattere på møderne i Sverige, viste sig at blive overflødig i den oprindelige udformning grundet centralkontorets hjælp og vedtagelsen af *Lov om erstatning til besættelsestidens ofre* den 1. oktober 1945.⁵⁵

En anden udfordring bestod i det forholdsvis høje antal udmeldelser af trossamfundet, som fandt sted i efterkrigstiden. Alene i 1946 og 1947 meldte mindst 83 personer sig ud af trossamfundet, og 1940 havde også et højt antal på 36 sammenlignet med f.eks. 14 udmeldelser i 1951.⁵⁶ Udmeldelserne i 1940 var sandsynligvis begrundet i frygt for at blive udpeget af besættelsesmagten, mens de efterfølgende udmeldelser i efterkrigstiden i højere grad har været præget af oplevelserne under besættelsen, som påvirkede deres identitetsforståelse og fik folk til at revurdere deres tilhørsforhold til menigheden.⁵⁷

Begrundelser for udmeldelser af samfundet i den umiddelbare efterkrigstid er ikke bevaret i Mosaik Troessamfunds arkiv, men brevudveksling omkring udmeldelser i slutningen af 1940'erne og start-1950'erne beskriver motivationen i denne tid og giver et indblik i de generelle årsager til udmeldelse. Begrundelserne rangerede fra politisk begrundede udmeldelser motiveret af utilfredshed med ledelsens politik over et ønske om yderligere integration både begrundet i giftermål med en kristen og begrundet i frygt til pengemæssige hensyn.⁵⁸

Marcus Melchior rettede bl.a. en skarp kritik mod udmeldelser i andet nummer af *Jødisk Samfund* i marts 1946, hvor han argumenterede for, at medlemmerne burde blive i samfundet, men han forbigik kritikpunkterne mod ledelsens politik. Ledelsen forsøgte blandt andet at sikre en hurtig og gnidningsfri repatriering ved at passe det dansk-jødiske

⁵¹Et broget, sammensat trossamfund'

samfund ind i den fortælling om besættelsestiden, som havde taget form fra 1943 og frem til befrielsen. Anette Warring og Claus Bryld har peget på, at fokus for grundfortællingen var en samlet befolkning forenet i kampen mod besættelsesmagten, og aktionen i 1943 tjente som et handlekraftigt eksempel herpå.⁵⁹ De dansk-jødiske borgere havde imidlertid befundet sig i eksil og havde derfor ikke på samme vis været aktive i modstandskampen. Grundfortællingen om besættelsestiden skabte derfor udfordringer i forhold til at opnå anerkendelse af de særskilte jødiske oplevelser. Flugt, eksil og deportation blev nedtonet, i forhold til hvad danskere havde måttet udstå derhjemme. Marcus Melchior bragte dette budskab i indlægget "Et mirakel" i *Jødisk Samfund* i marts 1946:

[...] alt som tiden skred frem, blev det klart, at vi ikke var de eneste, der var blevet udsat for smerte og lidelse. Hele folket hjemme, der daglig havde fjenden for øje og inde på livet, og de mange hundrede tapre mænd og kvinder, der faldt i fjendens hænder – de bragte de tungeste ofre – og i sammenligning hermed reduceredes meget af det, vi måtte gennemgå, til bagateller.⁶⁰

Herved blev den nationale fortælling om modstandskampen grundlæggende for ledelsens budskab til medlemmerne. Melchior refererede desuden til den europæiske kontekst af folkedrabet, som med tiden blev mere evident i efterkrigstiden, og uddybede med: "[...] tør vi nogensinde glemme den store, blødende verden, der grænser umiddelbart op til vort eget lille ståsted?"⁶¹

Konklusion

Eksilet i Sverige gav ledelsen i Mosaik Troessamfund anledning til diskussion og refleksion omkring en række centrale forhold for trossamfundet og for dansk-jødisk identitet.

Kilderne vidner om, at frygten for antisemitisme var hæmmende og strukturerende for udfoldelsen af

jødisk liv, idet ledelsen gjorde sig anstrengelser for at modbevise fordomme, som også florerede blandt eksilbefolkningen i Sverige.

Endvidere blev samfundet påtvunget mere kontakt og interaktion mellem Machsike Hadas og dansk-jødiske borgere, som ikke delte samme tilhørsforhold til religion. Det førte til diskussion og tydeliggørelse af to vidt forskellige tilgange til at imødegå antisemitisme.

Ledelsen af trossamfundet har i denne periode både oplevet et pres fra besættelsesmagten og fra de nye tilkomne, der repræsenterede noget 'andet', end der var tradition for i MT. Dette pres kan bl.a. tydes i de divergerende holdninger til spektret mellem integration og bibeholdelse af kulturelt og religiøst særpræg, hvor ledelsen af samfundet repræsenterede den integrationsvenlige linje. Henriques følte tydeligt en opposition fra de omkring 1.500 statsløse, som ifølge ham nærede zionistiske og kommunistiske sympatier.

Presset og konflikterne internt i trossamfundet medførte derfor ikke et mere sammentømret dansk-jødisk samfund, men eksilet fik derimod potentiale til at opdele samfundet yderligere. De underliggende modsætninger mellem grupperne kom bl.a. til udtryk i efterkrigstiden, hvor et forholdsmæssigt stort antal meldte sig ud af trossamfundet.

Ledelsens fokus lå i arbejdet for en hurtig og effektiv repatriering samstemmende med grundfortællingen om besættelsestiden, og i den historie var der ikke plads til anerkendelse af de særskilte jødiske erfaringer, herunder de deporteredes situation. De dansk-jødiske oplevelser kunne heller ikke måle sig med den aktive kamp for besættelsesmagten eller udryddelseslejrene i Østeuropa. Særligt modstandskampen i Danmark blev italesat fra ledelsens side, men også konteksten af Holocaust og det jødiske verdenssamfund nedtonede den dansk-jødiske erfaring og bidrog til tavshed om emner, som det ikke var muligt at opnå anerkendelse for før mange år efter.

⁵⁹Et broget, sammensat trossamfund'

LITTERATUR

- Arnheim, Arthur
1997 "Opgøret som udeblev". I: *Rambam* nr. 6, s. 16-26. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie, København, 1997.
- Arnheim, Arthur
2002 "Det mosaiske Troessamfund under besættelsen". I: Hans Kirchhoff (red.): *Nyt lys over oktober 1943*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2002.
- Arnheim, Arthur
2011 *Politik, diplomati og den hjælpende hånd., Danmark og oprettelsen af staten Israel*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2011.
- Bak, Sofie Lene
2001 *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2001.
- Bak, Sofie Lene
2010 *Ikke noget at tale om, danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*, s. 13 København, Dansk Jødisk Museum, 2010.
- Bak, Sofie Lene
2012 *Da krigen var forbi, de danske jøders hjemkomst efter besættelsen*. København: Gyldendal, 2012.
- Bing, Erik Henriques
2005 *Torarullerne, evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943*. København: Tågaliden, 2005.
- Blum, Jacques
1973 *Dansk og/eller jøde? En kultursociologisk undersøgelse af den jødiske minoritet i Danmark*. København: Gyldendal, 1973.
- Borchsenius, Poul
1968 *Historien om de danske jøder*. København: Fremad, 1968.
- Bryld, Claus og Anette Warring
1998 *Besættelsestiden som kollektiv erindring, historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 1998.
- Buckser, Andrew
2000 "Jewish identity and the meaning of community in contemporary Denmark" I: *Ethnic and Racial Studies* nr. 23, 4, s. 712-734. 2000.
- Friediger, M.
1946 *Theresienstadt*. København: J. Fr. Clausens Forlag, 1946.
- Henningsen, Eigil Juel
1955 *Indtryk og erindringer fra mit besøg med den danske kommission i Theresienstadt*. Transkribering af tale d. 17. april 1955, tilgæet på www.folkedrab.dk [citeret 16.07.2015].
- Henriques Arthur
2011 *Møder i Sverige., Det mosaiske Troessamfunds Forhandlingsprotokol fra flygtningetiden i Sverige 1943-45*. København: Tågaliden, 2011.
- Melchior, Marcus
1967 *Levet og oplevet., Erindringer*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1967.
- Mogensen, Michael
2000 "Det danske flygtningesamfund i Sverige og 'Jødespørgsmålet' 1943-45" I: Johnny Laurson og Henning Poulsen (red.): *I tradition og kaos, festskrift til Henning Poulsen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Pedersen, Axel H.
1964 *En rettens tjener., C. B. Henriques*. 3. udgave. København: Berlingske, 1964.

Sode-Madsen, Hans

1993 *"Føreren har befalet!", jødeaktionen oktober 1943*. København: Samleren, 1993.

Winter, Jay

2010 *Shadows of War., A Social History of Silence in the Twentieth Century.*, New York: Cambridge University Press, 2010.

TRYKT KILDEMATERIALE

Jødisk Samfund nr. 1, 5. marts 1946

Jødisk Samfund nr. 7, 4. juni 1946

ARKIVALIER FRA MOSAISK TROESSAMFUNDS ARKIV MT 10.411/576: Materiale vedr. flygtningetiden i Sverige

MT 10.411/995: Overrabbiner Max Friediger. Skrivelser vedr. udmeldelser. 1915-1947

NOTER

¹ *Jødisk Samfund* nr. 7, 4. juni 1946, s. 4.

² Arnheim 2011, s. 76.

³ Arnheim 2002, s. 25.

⁴ Arnheim 1997, s. 24.

⁵ *Jødisk Samfund* nr. 1, 5. marts 1946, s. 1.

⁶ Melchior 1967, s. 31 ff.

⁷ Blum 1973, s. 48.

⁸ Arnheim 1997, s. 16 f. Se også Sode-Madsen 1993, s. 146 f., og Borchsenius 1968, s. 269.

⁹ Arnheim 2002, s. 26 og 36.

¹⁰ Henriques 2011, s. 107.

¹¹ Arnheim 1997, s. 17 .

¹² Bak 2010, s. 27.

¹³ Ibid., s. 69 .

¹⁴ Ibid., s. 83 .

¹⁵ Ibid., s. 107 ff.

¹⁶ Henriques 2011, s. 9 ff.

¹⁷ Bing 2005, s. 134 f.

¹⁸ Melchior 1967, s. 177 .

¹⁹ Henriques 2011, s. 13.

²⁰ Pedersen 1964, s. 154.

²¹ Henriques 2011, s. 19 f.

²² Ibid., s. 17 .

²³ Arnheim 1997, s. 21.

²⁴ Ibid., s. 22 .

²⁵ Arnheim 1997, s. 20.

²⁶ Mogensen 2000.

²⁷ MT 10.411/576 .

²⁸ Ibid .

²⁹ Ibid .

³⁰ Ibid .

³¹ Ibid .

³² Ibid .

³³ Ibid .

³⁴ Henriques 2011, s. 18.

³⁵ Melchior 1967, s. 184 .

³⁶ Bak 2010, s. 203 .

³⁷ Henriques 2011, s. 35.

³⁸ Henningsen 1955 .

³⁹ Friediger 1946, s. 112 .

⁴⁰ Bak 2001, s. 105 ff., og Winter 2010, s. 4 ff.

⁴¹ Buckser 2000, s. 719 .

⁴² Tal estimeret af MH's nuværende formand, Eli Katzenstein.

⁴³ Melchior 1967, s. 182 .

⁴⁴ Bak 2010, s. 154 .

⁴⁵ Ibid .

⁴⁶ Henriques 2011, s. 49.

⁴⁷ MT 10.411/576 .

⁴⁸ Ibid .

⁴⁹ Henriques 2011, s. 8 ff.

⁵⁰ Ibid., s. 40 f .

⁵¹ MT 10.411/576 .

⁵² Ibid .

⁵³ Ibid .

⁵⁴ Bak 2010, s. 164 ff .

⁵⁵ Ibid., s. 173 f., og Bak 2012.

⁵⁶ Bak 2010, s. 173 f., og statistik fra Dansk Jødisk Museum, baseret på tal fremlagt af referat fra Delegeretforsamlingen, bragt i *Jødisk Samfund*.

⁵⁷ Bak 2010, s. 173 .

⁵⁸ MT 10.411/995 .

⁵⁹ Bryld og Warring 1998, s. 55.

⁶⁰ *Jødisk Samfund* nr. 1, 5. marts 1946, s. 3 .

⁶¹ Ibid., s. 4 .